

bliografske jedinice. Već ta brojka dovoljno govori o trudu koji je autor uložio u to da nam podastre dosad postojeće spoznaje o glagoljskoj paleografiji, a kad se tomu dodaju njegove vlastite spoznaje, onda je jasno da pred sobom imamo sveobuhvatan tekst koji pruža gotovo cjelovitu sliku glagoljske paleografije. Dio koji toj slici nedostaje odnosi se na hrvatske tekstove, a njega će autor objaviti u drugoj knjizi koju s nestrpljenjem očekujemo.

I za kraj ovog prikaza iznosim pomalo anegdotalan događaj. Kad se autorica ovog prikaza prijavila za svoj prvi posao knjižničarke u Knjižnicama grada Zagreba, tadašnja ravnateljica Anka Katić-Crnković upitala me tko se u Hrvatskoj bavi paleografijom, i pritom je izrazila žaljenje što nema knjige u kojoj su iznesena paleografska istraživanja. Tada nisam poznavala ni jedno ime osim prof. Eduarda Hercigonje, ali sam rekla da sad postoji na Katedri za staroslavenski jezik jedan asistent, misleći na autora redaka ove knjige, koji će se možda toga prihvatiti. I evo, na moje veliko zadovoljstvo, moja su se predviđanja ispunila i pred čitateljima je prvi dio glagoljske paleografije koji će zasigurno zadovoljiti sve one koji tu paleografiju proučavaju.

TANJA KUŠTOVIĆ

TRIJUMF KROATISTIČKE I SLAVISTIČKE FILOLOGIJE

Sofija GADŽIJEVA; Ana KOVAČEVIĆ; Milan MIHALJEVIĆ; Sandra POŽAR; Johannes REINHART; Marinka ŠIMIĆ; Jasna VINCE, *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb 2014., 420 str.

Godine 2014. kao prva tiskovina edicije *Bibliotheca glagolitica croatica* objavljena je knjiga *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, koju je priredio Milan Mihaljević te ju je uredio zajedno s Anitom Šikić. Knjiga je objavljena u izdanju Hrvatske sveučilišne naklade i Staroslavenskoga instituta, čiji su djelatnici većina autora ove knjige. Knjiga obasiže 420 stranica i strukturirana je, uz *Predgovor* i *Literaturu*, u petnaest velikih poglavlja: *Uvod*, autora Milana Mihaljevića; *Spomenici*, autorice Marinke Šimić; *Pismo i fonemski sustav*, autora Milana Mihaljevića; *Imenice*, autorice Jasne Vince;

Zamjenice, autora Milana Mihaljevića; *Pridjevi*, autorice Sandre Požar; *Brojevi*, autorice Jasne Vince; *Glagoli*, autorâ Sofije Gadžijeve i Milana Mihaljevića; *Prilozi*, autorice Ane Kovačević; *Prijedlozi*, autorice Jasne Vince; *Čestice*, autorice Ane Kovačević; *Uzvici*, autorice Ane Kovačević; *Veznici*, autora Milana Mihaljevića; *Sintaksa*, autora Johannesâ Reinharta i *Leksik*, autorice Marinke Šimić. Recenzenti su knjige akademik Stjepan Damjanović i Sanja Zubčić. Iz strukture je knjige razvidno da se radi o gramatici hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, a taj je naziv već posve zaživio među korisnicima knjige.

Ideja o sastavljanju gramatike hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika potječe još iz osamdesetih godina 20. stoljeća, a začetnici su joj Biserka Grabar, onodobna ravnateljica Staroslavenskoga instituta, i Josip Leonard Tandarić, čijoj uspomeni autori i posvećuju gramatiku. Zbog niza metodoloških, ali i organizacijskih problema u tom golemu poslu, gramatika je završena gotovo trideset godina kasnije. Od prvotnoga su tima do autorstva knjige koja se prikazuje ostala samo dva znanstvenika, Jasna Vince i Milan Mihaljević, ujedno, i ne slučajno, autori najvećega broja priloga u ovoj gramatici. Kroz godine, priključivali su im se i drugi suradnici, a svi su oni, osim J. Reinharta, bili ili jesu istraživači Staroslavenskoga instituta. U predgovoru je knjige dan kratak prilog o genezi ideje sastavljanja gramatike i o tijeku posla.

S obzirom na činjenicu da jezik hrvatskoga srednjovjekovlja nije posve koherentan već supostoje tri jezična tipa (hrvatski crkvenoslavenski jezik, hrvatski crkvenoslavenski jezik sa znatnijim dijalektnim, čakavskim i kajkavskim naslojavanjem i »čisti« narodni jezik bez (znatnijih) utjecaja crkvenoslavenskih elemenata) i budući da odabir jezičnoga tipa ovisi o žanrovskom određenju teksta, valjalo je odrediti tip jezika čija se gramatička struktura opisuje. Autori su gramatike odabrali da će to biti onaj jezik koji je svojevrsnom osnovicom, koji predstavlja najviši jezični izričaj, koji se rabi pretežito u liturgijskim tekstovima – hrvatski crkvenoslavenski jezik, te su ponudili gramatički opis toga jezičnoga sustava. Međutim, svjesni činjenice da bi jezična slika hrvatskoga srednjovjekovlja bila nepotpuna kada se u nju ne bi uključili neliturgijski zbornici koji čine temelj hrvatske književnosti, autori su gdje god su to mogli unosili komparativne primjedbe, odnosno upućivali na mogućnost istih ili različitih ostvaraja u tekstovima različite

namjene. To čini ovu knjigu još bogatijom i svrhovitijom.

Paleoslavistika je jedinstveno polje istraživanja, te ono, zbog mogućnosti komparacije sa starocrkvenoslavenskim jezikom i različitim redakcijama crkvenoslavenskoga jezika, traži primjenu jedinstvene, tradicionalne metodologije. Usprkos tome, autori do one mjere do koje to ne ometa primarni cilj monografije, kao rezultat praćenja suvremenih spoznaja u jezikoslovlju, građu prezentiraju na suvremenim temeljima, često napuštajući samo formalne kriterije i sve se više okrećući primjeni semantičkih i drugih kriterija, što je osobito vidljivo u dijelu o nepromjenjivim vrstama riječi.

U poglavlju naslovljenu *Uvod* ponuđen je pregled nastanka starocrkvenoslavenskoga jezika, istaknuti su mogući načini susreta Hrvata s ćirilometodskom tradicijom i sukladno suvremenim istraživanjima prikazan je razvoj glagoljaštva u Hrvatskoj.

Marinka Šimić u poglavlju *Spomenici* prikazala je tekstove koji čine korpus za ovu monografiju, a to su liturgijski tekstovi (misali, brevijari, psaltiri i rituali) te njihovi fragmenti koji su dio repozitorija za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Ta spona rječnika i gramatike vrlo je sretna jer ćemo po završetku golema posla izdavanja Rječnika imati dvije publikacije koje će do detalja nuditi sliku jezika velikoga dijela hrvatskoglagoljskih tekstova. Autorica grupira fragmente, misale, brevijare, psaltire, rituale i zbornike, a o svakom pojedinom spomeniku, osim o zbornicima iz kojih se ne ekscerpiraju podatci za utvrđivanje gramatičke norme, nudi osnovne podatke te pripadajuću bibliografiju radova, što predstavlja veliku pomoć svim budućim istraživačima. Ukupno, korpus čini 107 hrvatskoglagoljskih spomenika, izuzimajući pritom i brojne kanonske spomenike, spomenike drugih redakcija te latinska i grčka izdanja Biblije kojima su se autori služili pri komparaciji podataka.

Poglavlje o pismu i fonemskom sustavu ima više dijelova. Zasebno se prikazuju azbuka, rjeđa slova i dublete, brojevna vrijednost slova, latinična i ćirilična slova, interpunkcija i druge oznake, način kraćenja riječi, glasovna i fonološka vrijednost slova te fonološki sustav i glasovne promjene. Radi se o vrlo opsežnu poglavlju koje sublimira rezultate dugogodišnjih istraživanja Milana Mihaljevića o (orto)grafiji, pisanju i fonološkom sustavu hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika.

U nastavku slijede poglavlja posvećena morfologiji i tvorbi promjenjivih

i nepromjenjivih vrsta riječi. Otvara ga poglavlje o imenicama iz pera Jasne Vince. Uvodni je dio poglavlja o imenicama teorijske naravi (ali s ovjerama iz hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika) i u skladu s trajnim autoričnim interesima posvećen temeljnim imenskim gramatičkim kategorijama. Taj dio knjige služi kao polazište za sva poglavlja o imenskim vrstama riječi. U nastavku poglavlja autorica prikazuje sklonidbene obrasce u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, utvrđujući da se radi o istima koji su potvrđeni u starocrkvenoslavenskom, ali uvijek popisujući odstupanja i promjene unutar paradigme. Posebno se obrađuju modeli tvorbe imenica, uključujući i one stranoga podrijetla.

Milan Mihaljević autor je poglavlja o zamjenicama. Sukladno različitim morfološkim obrascima, odvojeno se prikazuju lične i nelične zamjenice koje se pak promatraju s obzirom na tip sklonidbe po kojoj su se sklanjale: na tvrdu i meku. Autor bilježi inovacije u sklonidbi polazeći od stanja u starocrkvenoslavenskom. Posebno izdvaja zamjenice s posebnostima u sklonidbi.

Sandra Požar autorica je poglavlja o pridjevima koji su trajni predmet njezina interesa i znanstvenoga rada. Ona ih dijeli s obzirom na značenje i detaljno prikazuje njihovu tvorbu. Iscrpno je prikazano stupnjevanje kao značajka koja morfološki određuje samo pridjeve, pa posebno upućuje na tvorbu komparativa i superlativa. Uobičajene termine *neodređeni* i *određeni oblici*, zamjenjuje terminima *kratki* i *dugi oblici*, što polako zaživljava i u široj znanstvenoj javnosti. Morfologija je pridjeva nedvojbeno doživjela najveće izmjene u odnosu na starocrkvenoslavenski jezik kanonskih tekstova pa je stoga u tablici prikazana sklonidba kratkih i dugih oblika da bi već u sljedećem odlomku bio iscrpno protumačen međusobni utjecaj tih dviju deklinacija te utjecaj zamjениčke deklinacije koji uvjetuju mijene u sustavu. Popisuju se pridjevi s deklinacijskim posebnostima, bavi se statusom nepromjenjivih pridjeva, zamjениčkim pridjevima, glasovnim promjenama u određenim oblicima te uporabom dugih i kratkih oblika u rečenici. Budući da su svi participi sklonjivi, izuzev aktivnoga 2. preteritova i da se morfološki ponašaju kao pridjevi, autorica je zasebno obradila njihovu sklonidbu i sklonidbu komparativa. Pojačana je uporaba participa i to onih sklonjivih jedna od tipičnih značajki hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika pa je stoga ovo poglavlje vrlo važno.

Jasna Vince bavila se i brojevima. Izdvojila je glavne, redne i zbirne brojeve, posvećujući posve razumljivo najveću pozornosti glavnim brojevima zbog množine različitih morfoloških obrazaca po kojima su se sklanjali.

U poglavlju posvećenu glagolima primjenjuje se donekle drugačija metodologija opisa. Naime, Sofija Gadžijeva i Milan Mihaljević kao autori ovoga dijela monografije postavili su preda se ponešto kompleksniji zadatak. Za razliku od prethodnih poglavlja, u ovome se uvijek najprije prikazuje morfološko stanje određenih glagolskih oblika u starocrkvenoslavenskom, a potom stanje u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. Takav prikaz znatno olakšava snalaženje u materijalu i praćenje tipova promjena osobito onim čitateljima koji su zaboravili ili nisu nikad učili osnovnu kanonsku gramatiku. Usto, autori preda se postavljaju i tri dodatna zadatka: bilježiti podudara li se stanje u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku s onim u praslavenskom, podudara li se sa stanjem u organskim govorima te kakve su izmjene u odnosu na druge redakcije crkvenoslavenskoga jezika. Bilješke o odnosu s jezičnim stanjem u organskim idiomima vrlo su rijetke što ne čudi s obzirom na stupanj neistraženosti povijesne dijalektologije u nas. Od drugih redakcija crkvenoslavenskoga jezika, autori se najviše osvrću na onu koja i jest ponajbolje istražena – rusku. Ova su nastojanja vrlo važna jer upućuju na svu slojevitost jezičnih dijakronijskih previranja pa stoga knjiga dobiva na važnosti i u okvirima povijesne gramatike, naravno, uz obvezatan metodološki oprez. Autori prihvaćaju Lundtovu klasifikaciju glagola, a ovo se poglavlje od drugih izdvaja i primjenom statističke metode. Prikazuje se značenje glagolskih oblika i potom njihova tvorba.

U postojećim je gramatikama starocrkvenoslavenskoga jezika nekako najmanje pozornosti posvećeno nepromjenjivim riječima, što je razumljivo s obzirom na njihovu nepromjenjivost, ali nije s obzirom na njihovo značenje, sintaktičku funkciju, frekventnosti i sl. Ova gramatika nadoknađuje taj nedostatak. Glavninu je nepromjenjivih riječi istražila Ana Kovačević (prilozi, čestice, uzvici), prijedlozima se bavila Jasna Vince, a veznicima Milan Mihaljević. U priloga se izdvajaju izvedeni i neizvedeni prilozi, a potom se klasificiraju s obzirom na semantičke kriterije na načinske, količinske, mjesne i vremenske. Prijedlozi se pak klasificiraju prema različitim kriterijima: prema mjestu koje zauzimaju u prijedložnom izrazu, prema postanju, prema rekciji, prema značenju i gramatičkim ulogama. Kako su prijedlozi

atoničke riječi, one se ostvaruju u izgovornim cjelinama pa su podložne različitim mijenama i grafijskim realizacijama, koje su u ovom poglavlju popisane i opisane. Vrlo je važan onaj dio rada koji se odnosi na rekciju zbog detaljnoga popisa prijedloga koji dolaze uz pojedine padeže. Čestice se primjenom semantičkih i pragmatičkih kriterija dijele u sedam skupina i tako se prikazuju. Razlikuju se pojačnice, dopusnice, niječnice, potvrđnice, poticajnice, upitnice i pokaznice. Prema istomu se kriteriju dijele i uzvici na one adoracije, aklamacije i pozdravljanja; potvrđivanja i pohvale; izrugivanja; obraćanja, privlačenja pozornosti i poticanja; te uzvike jadikovanja.

Sintaksi je posvećeno opsežno poglavlje iz pera austrijskoga slavista Johannes Reinhardta. S obzirom na činjenicu da su liturgijski tekstovi prevedeni iz grčkih i latinskih izvora, autor uz svaku sintaktičku potvrdu navodi citat iz grčkoga ili latinskoga, čime se omogućuje utvrđivanje je li neka sintaktička konstrukcija prijevodne naravi ili je slavenskoga postanja. U prvom se dijelu poglavlja izlažu rečenični dijelovi, bezlične i apsolutne konstrukcije, red riječi, sintaksa padeža i sročnost, a posebno se analiziraju vrste rečenica. Popisuju se i analiziraju sintaktičke prevedenice iz grčkoga i latinskoga te se izdvajaju hebrejizmi koji u starocrkvenoslavenski ulaze preko grčkoga kao jezika posrednika.

Marinka Šimić autorica je posljednjega poglavlja posvećena leksičkomu sloju kao onomu koji je najteže opisati s obzirom na njegovu otvorenost i dinamičnost. Autorica izdvaja slavenske lekseme i one koji su podrijetlom iz neslavenskih jezika. Od slavenskih, koji su dakako najbrojniji, izdvajaju se leksemi naslijeđeni iz praslavenskoga jezika, moravizmi, te leksik iz ohridske i preslavske škole, a od neslavenskih grecizmi, latinizmi, protobugarizmi, talijanizmi, germanizmi i hungarizmi. Poglavlje o leksiku rijetko se nađe u gramatikama, ponajprije stoga što je leksičko blago obično pohranjeno u rječnicima. Međutim, ono ovdje izvrsno funkcionira jer prikazuje ne samo bogat leksički sloj već i bojne kulturološke slojeve koji se iz njega iščitavaju, i time zaokružuje prikaz strukture hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika.

Monografija završava iscrpnim popisom literature koji može funkcionirati i kao bibliografija radova o starocrkvenoslavenskom i hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku.

Knjiga *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* nastala je kao rezultat su-

stavnoga temeljitoga rada kroz više desetljeća. U nju su utkane spoznaje niza poznatih najvećma hrvatskih, ali i stranih paleoslavista okupljenih u Staroslavenskom institutu i ona je svojevrsna kruna sveukupnoga dosadašnjega rada svih njegovih djelatnika. Znatna je dio korpusa za ovu gramatiku preuzet iz *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* pa je stoga veza među tim dvjema publikacijama znatna. Podatci ponuđeni u ovoj knjizi rezultat su marna i neumorna istraživanja, onoga koje s predanošću i strašću prilazi svakoj riječi, svakomu njezinu obliku i složenijim strukturama, onomu koji neovisno o golemu korpusu nikad ne zapada u površnost niti izvodi zaključke o sustavu na temelju maloga, često nedovoljnoga broja primjera. Rad je to koji upravo svojom temeljitošću može i mora biti smjernica u drugim suvremenim filološkim istraživanjima.

Konac 20. i početak 21. stoljeća donijeli su hrvatskoj filologiji niz izuzetno vrijednih monografija sintetskoga tipa, a osobito su brojne one koje analiziraju povijesni segment razvoja hrvatskoga jezika kao sustava i kao standarda. U nekakvoj sveobuhvatnijoj povijesti hrvatske filologije neće biti pretenciozno to vrijeme nazvati vremenom velikih knjiga. Knjiga *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* nedvojbeno ulazi u tu grupu, dapače, možda je jednim svojim dijelom i nadrašta. To je knjiga o jeziku koji je imao funkciju prvoga književnoga jezika Hrvata, mnogo prije razdoblja formalne standardizacije; o jeziku koji je stupnjem svoje otvorenosti prema elementima iz organskih idioma postavio standard današnjemu standardnomu jeziku i time već u najranijim razdobljima uspostavio okomicu koja ostaje neizmijenjenom do danas; o jeziku bez kojega današnji hrvatski jezik ne bi bio takav kakav jest; o jeziku koji nas je svojom oblikovanošću i normom u najranijim razdobljima slavenske pismenost razlikovao od ostalih naroda, ali i povezivao s njima u onom dijelu koji je svim Slavenima zajednički; o jeziku koji nas čini time što jesmo i, posredno, o pismu glagoljici kojim je zapisana glavnina teksto-va na tom jeziku, a koji predstavlja temeljni znak našega identiteta. Takva je prevažna tema obrađena temeljito i marno, bez žurbe, uz primjenu najviših kriterija struke iz pera najeminentnijih stručnjaka s kakvoćom kao jedinim i najuzvišenijim ciljem. Knjiga je to kakve s obzirom na metodologiju i istraženi korpus nemaju ostali slavenski narodi čije su jezične redakcije jednako bogate tekstovima i čije su nacionalne filologije vrlo snažne. Ta je činjenica čini unikatnom u svjetskim razmjerima i osigurava joj čitanost i citiranost.

Na koncu ovoga prikaza koja je razložno prepun superlativa valja istaknuti da je monografija *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* krunska knjiga naše paleoslavistike, temeljni priručnik, udžbenik, jedna od onih knjiga koja ulazi u grupu referentne literature, koja ima svoje mjesto na najbližoj polici ormara s knjigama i kojoj zbog učestale citiranosti znamo napamet sve bibliografske podatke. Vjerujem stoga da nije pretenciozno parafrazirati V. Jagića i reći da knjiga *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* predstavlja *trijumf kroatističke i slavističke filologije*.

SANJA ZUBČIĆ

Dražen VLAHOV, *Glagoljske matice krštenih i vjenčanih iz Draguča u Istri 1579. – 1650.*, Posebna izdanja Državnog arhiva u Pazinu, sv. 34, Glagoljski rukopisi, sv. 11, Državni arhiv u Pazinu, Pazin 2015., 334 str.

Državni arhiv u Pazinu nastavlja kontinuiranim promoviranjem glagoljske baštine u okviru edicije Posebna izdanja, koja je 2015. obogaćena jedanaestim sveskom iz serije »Glagoljski rukopisi«. Autorstvo najnovije knjige, u kojoj su obrađeni glagoljski zapisi iz dragučkih matica krštenih i vjenčanih iz druge polovine XVI. i prve polovine XVII. stoljeća, potpisuje arhivist Dražen Vlahov, dugogodišnji proučavatelj istarskih glagoljskih vrela, a glavnim je urednikom ovoga sveska sveučilišni profesor Ivan Jurković.

Iz »Uvodnih napomena« doznajemo da su analizirane matice pohranjene u Arhivu HAZU u Zagrebu te su objedinjene u jedinstvenu knjigu naslovljenu *Matična knjiga krštenih (1579. – 1685.), vjenčanih (1584. – 1722.) i krizmanih (1650.) župe Draguč u Istri*. Godine 1928. tadašnjemu Arhivu JAZU predao ih je Franjo Mavar, ondašnji umirovljeni predsjednik Sudbenoga stola u Varaždinu, koji je spomenute knjige posudio od župnika u Draguču tijekom službovanja na pazinskome sudu. Riječ je o najstarijim dragučkim maticama, koje kao prvorazredno vrelo raznim znanstvenim područjima koje se bave stanovništvom u prošlosti omogućuju interdisciplinarni i multidisciplinarni pristup.

Nakon nekoliko primjedaba o poteškoćama s kojima se susreo u početnome dijelu istraživanja, autor donosi povijesne crtice o srednjoistarskome naselju Draguču, gdje su sačuvani ostatci nekadašnje bogate glagoljaške